

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.14433764>

BADIIY ADABIYOTDA BOSH PERSONAJ RUHIYATI TASVIRI (“JINOYAT VA JAZO” ASARI MISOLIDA)

Jo‘rayeva Mehriniso Safar qizi

Xongeldiyeva Sevvara Shuxrat qizi

TerDU, o‘zbek filologiyasi fakulteti talabalari

ANNOTATSIYA: Ushbu maqolada “Jinoyat va jazo” asari bosh qahramoni ruhiyati, undagi ichki ziddiyat va qarshiliklar, ijodkorning ruhiyatni yoritishidagi uslubi haqida atroflicha fikrlar yuritilgan.

KALIT SO‘ZLAR: “Jinoyat va jazo”, ruhiyat, personaj ruhiyati, qahramon ichki dunyosi, psixologizm, hissiyot, ichki nizo.

Hozirgi adabiyotda voqelikni tasvirlashga qaraganda inson ruhiyatini tahlil qilishga ko‘proq e‘tibor berilmoqda. Bugungi adiblar uchun hayotiy reallik birlamchi ahamiyat kasb etmaydi. Bunga badiiy reallikni ta‘minlash vositasi debgina qaraladi. Bugun badiiy asar qiziqarli voqealar tasviridan emas, balki inson ko‘nglining mikrotahlilidan iboratdir. Har bir inson olam va odamiyatni o‘zini anglar darajadagina anglay oladi. Davrlar almashinuvi mobaynida adabiyotdagi mavzular ko‘lami rang-baranglik kasb etib borsa-da, uning asosiy obyekti bo‘lgan inson obrazi hamma vaqt ham mana shu mavzularning asosiy maqsadi bo‘lib kelmoqda. Darhaqiqat, har qanday siyosiy tazyiq, ijtimoiy yangilanish bo‘lmasin, har bir badiiy asarning markazida inson, uning taqdiri, kechinmalari, orzu-armonlari u yoki bu tarzda tahlilga tortilib kelinmoqda. Bu tahlillar esa shu davrga qadar inson ruhiy kamolotini tasvirlashda yuqori cho‘qqiga chiqqan asarlar vositasida amalga oshirilmoqda.

So‘nggi yillar adabiyoti, xususan roman, qissa, hikoyachiligida insonning ichki dunyosi tadqiq etilgan asarlar salmog‘i oshib, turmushni mafkura yo‘rig‘iga muvofiq talqin etish barham topmoqda. Alohida olingan odamni ulkan bir olam sifatida ko‘rsatish adabiyotimizning yetakchi tamoyiliga aylandi. Endilikda nafaqat, an’anaviy yo‘nalishda, balki shakl-shamoyili, ifoda tarzi, obrazlar dunyosi, mazmun mundarijasi mutlaqo yangicha bo‘lgan asarlar yaratilmoqda. Aytish mumkinki, adabiyotimizning shakl mazmun, uslub ko‘rinishlari, badiiy-falsafiy tadqiq qilish tamoyillari yangilandi. Tasvir quyushlab, inson ruhiyati qatlamlarini aks ettirish miqyoslari, ifoda tarzida jiddiy o‘zgarishlar sodir bo‘ldi[2:256,257]. Albatta, qahramon ruhiyati tasviri haqida so‘z borar ekan, avvalo, uning asosi bo‘lgan badiiy psixologizm haqida alohida to‘xtalib o‘tish joizdir. Badiiy psixologizm – badiiy asarda to‘laqonli inson obrazini yaratishning muhim vositalaridan biri; personaj ruhiyatining ochib berilishi, xatti-harakatlari va gap so‘zlarining psixologik jihatdan asoslanishi, shu maqsadlarga xizmat qiluvchi usul va vositalarning jami[3:48]. Darhaqiqat, qahramon ruhiyati tasviri muallif niyatining, g‘oyaviy maqsadining namoyon bo‘lishi demakdir. Adabiyotdagi personaj ruhiyati deganda personajning ongi, ongi va shaxsiyatini tashkil etuvchi ichki ruhiy va hissiy jihatlar tushuniladi. U qahramonning fikrlarini, his-tuyg‘ularini, motivlarini, xotiralarini va umumiy ruhiy hayotini qamrab oladi. Qahramonning ruhiyatini tushunish adabiyotda chuqurlik, murakkablik va o‘zaro bog‘liqlikni yaratish uchun juda muhimdir. Quyida esa personajning ruhiyati bilan bog‘liq bo‘lgan asosiy komponentlar va fikrlarni keltirgan holda tadqiqotimizning obyekti bo‘lgan “Jinoyat va jazo” romani bosh qahramoni Raskolnikov obrazi ruhiyati misolida tahlil olib boriladi:

Qahramonning fikrlari uning ichki dunyosi haqida tushuncha beradi. Yozuvchilar ko‘pincha qahramonning fikrlari, qo‘rquvlari, umidlari va noaniqliklarini ochib berish uchun ichki monologlar yoki ong oqimi hikoyasidan foydalanadilar. Xususan, tahlil ostidagi asarimizda ham shu xil xususiyatlarga duch kelindi: ***“Qanday ishga qo‘l urmoqchimanu, yana mana bunaqa arzimagan narsalardan qo‘rqib yotibman! - deb o‘yladi u g‘alati ishshayib. Qiziq, odamlar ko‘proq nimadan qo‘rqadilar? Mana***

hozir nima qilib yuribman? Axir, men buni eplay olamanmi? Bu o‘zi jiddiymi? Sira ham jiddiy emas, maynabozchilik!”. Asardan keltirilgan ushbu parchada yozuvchi bosh personajning ichki monologi vositasida uning qalbini tahlikaga solib turgan bir qancha jihatlarni ochiqlab tashlaydi.

Qahramonlar turli xil hissiyotlarni boshdan kechiradilar va bu his-tuyg‘ularning tasviri ularning ruhiyatiga chuqurlik qo‘shadi. Yozuvchilar his-tuyg‘ularni tavsiflab, dialoglar va harakatlar orqali yetkazishadi, bu esa o‘quvchilarga xarakter bilan hissiy darajada bog‘lanish imkonini beradi: *“Zinalardan tushib borar ekan, xuddi bir narsadan qattiq hayratga tushgan odam kabi bir necha marta to‘xtab ham qoldi”*. Ushbu parchada yozuvchi personajning hissiyotini harakati vositasida ifodalashga intiladi.

Xarakterni rivojlantirish uchun uning motivlari va istaklarini tushunish juda muhimdir. Qahramonlar o‘zlarining maqsadlari, ehtiyojlari va istaklari asosida harakat qilishadi va bu motivlar syujetni oldinga suradi. Jumladan, romanda Raskolnikov istaklari borasida quyidagi fikrlar keltiriladi: *“U umuman hech bir kimsani ko‘rgisi kelmasdi. Uy bekasining pul so‘rab g‘ingshishlarini, do‘q-po‘pisa, shikoyat qilishlarini eshitishni istamas, buning ustiga o‘zi ham otang yaxshi, onang yaxshi deb dalda solishni, kechirimlar so‘rashni, yolg‘on gapirishni ko‘ngliga sig‘dirmas, yo‘q, bundan ko‘ra yaxshisi hech kimning ko‘ziga ko‘rinmaslik uchun zinadan mushukday pisib o‘tib ketgan ming marta ma‘qul”*. Ushbu fikrlarga e‘tibor qaratilganda, qahramonning butun istaklari mujassamligi ko‘z oldimizda gavdalanadi va ularni birlashtirishgan holda yozuvchi o‘z qahramoniga tinchlik, osudalik, moddiy yordam bir qadar zarurligini zohiran ta’kidilaganligi ko‘zga tashlanadi.

Personajlar ko‘pincha ichki nizolar va ikkilanishlarga duch kelishadi. Bu kurashlar axloqiy qarorlar, shaxsiyat inqirozi yoki shaxsiy istaklar va jamiyat kutishlari o‘rtasidagi keskinlikni o‘z ichiga olishi mumkin. Ichki ziddiyatlar xarakter ruhiyatiga murakkablik qatlamlarini qo‘shadi. Bu jarayonni Raskolnikov misolida yaqqol ko‘rishimiz mumkin: *“Yo parvardigor! Bunchalar yaramas hammasi! Va nahotki, men... yo‘q, bo‘lmagan gap, bema’nilik! - deb qo‘shib qo‘ydi u qat’iyat bilan. -*

nahotki shunday dahshatli bir narsani qilish mening qo‘limdan kelsa? Nahot, mening dilimda shunchalar qabohat yashirinib yotgan bo‘lsa! Qanchalar palid, iflos, rasvo, rasvo!..”. ushbu parchada personajning ichki “men”i, ruhiyati bilan ziddiyati tasvirlangan bo‘lib, yozuvchi ushbu qism orqali asarning keyingi voqealariga bir qadar parda tortishga harakat qiladi.

Har tomonlama barkamol qahramon ham asar davomida rivojlanish va o‘zgarishlarni boshdan kechiradi. Bu xarakter yoki shaxsiy o‘ssish, ichki qarama-qarshiliklarni hal qilish yoki yangi istiqbollarni qabul qilish kabi xarakterning ruhiyatidagi o‘zgarishlarni aks ettiradi. Xususan, “Jinoyat va jazo” asari bosh qahramoni Raskolnikov asar boshlanishida boshqa bir hislar, kechinmalar orasida yashagan inson sifatida gavdalantirilgan bo‘lsa, asar oxiriga kelib undagi tuyg‘ular, qarashlar va tafakkur ko‘lamining bir qadar o‘zgarishiga duch kelishimiz mumkin. Asar boshida uni diqqat bilan kuzatgan kitobxon ateist sifatida ko‘ra boshlasa, asar intihosiga kelib, Soniya tufayli butunlay toshga aylangan qalbida muhabbat gullari ochila boshlaganiga, vijdoni oldida javob berishi kerak ekaniga, hayotidagi eski tarix tugab, yangi tarix boshlanishiga amin holdagi qiyofasiga duch keladi: ***“Endilikda uning e’tiqodlari mening ham e’tiqodlarim bo‘lib qolmaydimi? Juda bo‘lmaganda, uning tuyg‘ulari, uning intilishlari...”***

Xulosa qilib shuni ta’kidlamog‘imiz joizki, qahramonning ruhiyati bilan o‘quvchilarni jalb qilish empatiyani rivojlantiradi. Qachonki kitobxonlar qahramonning ichki kurashlari va his-tuyg‘ularini tushunib, ular bilan bog‘lana olsalar, ular qahramonning hayotiga, asar ichiga yanada kirib boradilar. Adabiyotda qahramon ruhiyatini o‘rganish dinamik jarayon bo‘lib, u ko‘p qirrali va haqiqiy tasvirni yaratish uchun turli elementlarni to‘qishni o‘z ichiga oladi. Xuddi shu kabi Dostoyevkiy ham qahramonlarining ichki dunyosidagi qarama-qarshiliklarga ko‘zgu sifatida alohida e’tibor qaratadi. Bundan tashqari, Dostoyevskiy o‘z qahramonlarining qarama-qarshiliklarini haddan tashqari ochib tashlaydi, shu bilan birgalikda, uning qahramonlari, xususan, “Jinoyat va jazo” asari bosh qahramoni Raskolnikov ham ichki ziddiyat va tafovutlar vositasida asar mobaynida o‘zini-o‘zi taftish qilib boradi va bu

jarayon esa qahramonning bosqichma-bosqich rivojlanib borishining bir shakli sanaladi. Asar bosh personajining ichki suhbatdoshi uning vijdoni ekanligi asar davomida sezilib turadi. U o'z vijdoni oldida hisob berar ekan, aynan mana shu jarayon orqali qayta najot yo'lini topishga intiladi va bu qismlarning hammasi bosh personaj ruhiy kechinmalari - tuyg'ulari, azoblari, iztiroblari, shodlig-u quvonchlari, hayajonlari, olam va odam munosabati, jamiyat taraqqiyoti, insonlar ahvoloti bir so'z bilan aytilganda qahramon badiiy psixologizmi - ruhiyati vositasidagina ochiq ravshan bayon etiladi. Bularning barchasini ijodkor mahorati va sinchkovligi bilan bog'lash ham maqsadga muvofiqdir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Dostoyevskiy F.M. "Jinoyat va jazo"(roman): Ga'fur g'ulom nomidagi adabiyot va san'at nashriyoti. - Toshkent, 1977.
2. Yoqubov I. Badiiy estetik so'z. - Toshkent, 2011. -469 b.
3. Quronov D. Adabiyotshunoslik lug'ati/ D. Quronov, Z. Mamajonov., M. Sheraliyeva. - Toshkent: Akademnashr, 2013. 408b.